

Szalai Júlia:
A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon

Bevezető megjegyzések a fogalomhasználatról

A 'social exclusion' kifejezésnek az angol nyelvben -a társadalompolitikai gondolkodás és az azt tápláló társadalomtudományi kutatás "lingua franca-jában"- egyértelmű, ugyanakkor több rétegű jelentéstartalma van. A fogalom egyszerre jelenít meg egy *folyamatot*, a folyamat eredményeként ellőálló *állapotot*, valamint -az 'ex' prepozíció révén- egy *viszonyt*. Ez utóbbi a fogalom legfontosabb tartalmi rétege, és a széles értelemben vett hatalom egyenlőtlen elosztásának arra a következményére utal, amelynek betudhatóan egyes szereplők társadalmi helyzetének védelme úgy megy végbe, hogy azzal más szereplők megfosztott állapotba kerülnek.

Mindezt magyarul csak három különböző kifejezéssel tudjuk érzékeltetni, s távolról sem mindegy, sőt, kifejezetten más és más társadalomképet, illetve társadalompolitikai cselekvési szándékot hordoz, hogy a nyelvi átültetésben melyik szóhasználatot élünk. A 'társadalmi kirekesztés' -az 'exclusion'-nak a szakirodalomban e leggyakrabban megjelenő magyar fordítása- ugyanis aktív, tudatos cselekvést, mégpedig konkrét személyekhez, illetve azok adott csoportjaihoz köthető cselekvést implikál: valakik fejükbe vették és hatalmuk meg eszközeik is voltak hozzá, hogy valaki másokat leszorítsanak a pályáról. Mintegy a középiskolai osztályokat jellemző klikkesedési folyamatok -a focicsapatok, galerik, baráti véd- és dacsövetségek- szerveződésének mintájára, az előnyösebb helyzetben lévők mindent elkövetnek, hogy definiálják a "mi" és az "ők" egymástól többnyire térben is elkülönített köreit, azok között gyakorlatilag lehetlenné tegyék az átjárást, kirekesztő akcióikat pedig pedig az "ők" csoportjába tartozók másságáról szóló

elvekkel, illetve ideológiákkal igazolják. A kirekesztés kulcsa éppen ezekben a hibás ideológiákban, magyarul, az előnyös helyzetben lévők *előítéletes gondolkodásában* van. Az angol nyelvbélinél jóval aktívabb, személyközelibb és tudatos szándékot tételező kirekesztés panaceája ezért a hibás gondolkodásmód és a rá épülő hibás viselkedés korrekciója -- felvilágosító és előítélet-ellenes nevelés, valamint a diszkriminatív magatartást sújtó jogi eszközszer útján.

Az 'exclusion' szintén gyakran hallható-olvasható második fordítása a *'kirekesztettség'*. Szemben az előző értelmezés aktivitás-centrizmusával, a 'social exclusion-nak' ebben a magyar megfeleltetésében csak a végállapot, mégpedig a passzív szenvedőként megélt megfosztottság helyzete jelenik meg: az érintett szereplők nem egy viszony és nem is egy folyamat részeseiként állnak előttünk, hanem szinte fátumként rájuk szakadt szerencsétlen állapotukban. E második fogalomhasználat segítségért kiált: jönnie kell valakinek, aki támogató jobbot nyújt, a kirekesztettet ismét az ajtón belülré vezeti, és rá sem kérdezve arra, hogy miért került onnan kívülre, igyekszik *adott* helyzetén enyhíteni. Sőt, a támogatást nyújtó 'valaki'¹ kifejezetten arra szakosodott, hogy a mindig-adott helyzetek és krízisek megoldásában segítőként működjön közre, és ezzel tehermentesítse a társadalom más szereplőit az alól, hogy az ismétlődő megcsuszamlásokból és konfliktusokból kirajzolódó *állapot* előállításának mélyebb okairól gondolkodniuk, az okok felszámolásáért pedig tenniük kelljen.

¹ Nem nehéz rájönnünk: ez a 'valaki' aligha lehet más, mint a szociálpolitika helyi aktora, aki képes feltárni, hogy hol és kik szorultak a kapun kívülre, képes be is kísérni őket, ugyanakkor tisztában van a maga kompetencia-határaival, s így jól tudja azt is, hogy a többi viszont "már nem az ő dolga". A segítő szakmák a mai hazai gyakorlatban, de képzési programjukban is nagy hangsúlyt helyeznek arra, hogy a segítő a *segítésben* legyen hatékony, de ne lépjen fel se a képviselőlet igényével, se ne helyezze magát a folyamatokat irányító döntéshozó szerepkörébe; inkább ismerje fel a köztes helyzetből fakadó lehetőségeket, és konkrét tevékenységi körét a politika-formálók és a kliensek közötti *közvetítés* sávjában jelölje ki magának.

Végül, a 'social exclusion' harmadik fordításaként elvétve találkozunk a 'társadalmi kirekesztődés' kifejezéssel is. Igaz, fülünknek kissé furcsán cseng a magyar nyelvben ritka passzív szerkezetre rávetülő, a folyamat-jelleget megjelenítő ikes-igés képzés, majd annak a főnévi zárótaggal való kombinálása; mégis, talán ez a grammatikailag némiképp szokatlan formula az, amely az angol megfelelőt leginkább közelíti a fogalom jelzett hármass jelentéstartalmának együttes megragadásában. A megelőző két fordítási verzióval szemben fontos különbség, hogy ez utóbbi kifejezés középpontjában maga a *folyamat* áll, s ezért az a folyamat irányának és tartalmának megváltoztatására törekvő politikai beavatkozást implikál -- azaz, a kirekesztődés kezdeményezőinek átnevelése, illetve áldozatainak egyéni esetkezelés útján való megsegítése helyett az adott társadalmi környezet megváltoztatására irányuló *társadalompolitikai cselekvésre* hív fel.

Bár -láttuk- a megfelelő magyar fogalomalkotás nehézségei nem lebecsülendők, a 'social exclusion' három-értelmű és hármass politikai implikációjú magyar megjelenítése azonban még mindig biztosabb lábakon áll, mint a vele mind a társadalomtudományos diskurzusban, mind a politikai program-alkotásban párba állított ellentettjéé, a '*social inclusion*'-é. Az 'exclusion' esetében ugyanis a három különböző fordítás -a mögöttes tartalmak feltárása után- legalább választást kínál. Igaz, a választás érték-kötött, sőt, a szakmai-politikai beavatkozás különböző szeleteit célozza meg (nevelés és jog; helyi szociálpolitika; makro-szintű társadalompolitika), de legalább utat nyit a nyilvános diskurzusnak, hogy megvitathatóvá és végiggondolhatóvá váljék: adott társadalom a gazdasági fejlettség adott fokán, valamint az oktatási, foglalkoztatási, jogi és szociálpolitikai intézményrendszer adott állapotát számításba véve a kirekesztés/-tetség/-tődés nem-kívánatos helyzeteinek felszámolására melyik úton induljon el.

A 'social exclusion'-t mérsékelni, illetve megszüntetni hivatott 'social inclusion' magyar megfeleltetésével azonban ennél nagyobb a gond: a fogalomnak *nincs* hiteles magyar tükörfordítása. Igazi tartalma szerint ugyanis a 'social inclusion' a fentebbiekben kibontott három rétegű jelentéstartalom *együttes* meghaladását jelenti: vonatkozik a kirekesztődést előállító *strukturális-hatalmi viszonyok* átalakítására (mégpedig a hatalomból kiszorulókkal jogokkal és eszközökkel való felruházása révén), vonatkozik a *kirekesztettségi állapot* megváltoztatására helyzetjavító komplex szociálpolitikai programok révén, és vonatkozik egy olyan *társadalmpolitikai keret* megteremtésére, amely kiterjeszti a társadalmi tagság fogalmát és terjedelmét mindama területekre és csoportokra, amelyeket és akiket a hagyományos jóléti programok mindeddig vagy el sem értek, vagy legfeljebb a társadalom perifériáján tartottak. *Azaz, a 'social inclusion' röviden a társadalmi részvétel és részesedés újraszabályozását, valamint a társadalmi tagság terjedelmének kiszélesítését jelenti.* Ha ezt meggondoljuk, akkor nem tarthatjuk véletlennek, hogy a magyar nyelvben kínkeservvel sem találunk legalább közelítően jó tükörfogalmat. A megfelelő kifejezés hiánya ugyanis hű leképezése a mögöttes politikai diskurzus és az integratív tartalmú demokratikus társadalmpolitikai tradíció hiányának, mélyebben pedig a szociális jogok értelmezésében, valamint az állam és a társadalom viszonyáról való gondolkodásunkban mutatkozó zavaroknak². Ha tehát

² A jelen tanulmány keretei között sajnos nem térhetek ki ennek az alapvetően fontos problémának a bővebb kifejtésére. Legalább utalásszerűen azonban mégiscsak fel kell idéznem a zavarok jelentkezésének leglényegesebb forrását: a szociális jogok fogalmának és tartományának tisztázatlanságát az Alkotmányban. Az elmúlt közel másfél évtized tapasztalata azt mutatja, hogy az érintett jogok értelmezése a gyakorlat nyelvére való lefordításuk során bizonytalanná válik, szituatív elemekkel és ad hoc tartalomakkal telítődik, a mindebből előálló csúszások pedig újra és újra lavinák sorát indítják el a szociális, oktatási, foglalkoztatási, lakhatási és egészségügyi törvényhozásban. A szaktárcák kezdeményezése nyomán megszülető törvényekben és rendeletekben azután az alkotmányos bizonytalanság paragrafusokba öntött formát nyer. Tekintsük akár a segélyezés, a gyógykezelés, a lakhatás vagy a munkavállalás, stb. ügyét, a jogi dokumentumokból kiviláglik, hogy azokban rendre elmarad a mindenkit megillető alap-jogosítványok és -jogosultságok tartalmának és szintjének tisztázása, illetve, sor sem kerül azoknak az intézményeknek és szabályrendszereknek a kimunkálására, amelyeken a teljes körű társadalmi tagság gyakorlati érvényesítése számon kérhető volna. Így azután

olyan fordítást keresünk, ami mégiscsak illik a hazai politikai realitásokhoz, amit érteni és értelmezi tudnak a jóléti politikák döntéshozói és aktorai, akkor alább kell szállnunk a társadalmi tagsághoz és a szociális alapjogokhoz kötődő hosszútávú társadalompolitikai gondolkodás magaslatairól, és pragmatikusabban kezelhető, itt és most értelmezhető fogalmi megfeleltetéseket kell keresnünk. Ebben a szűkített értelmezésben már nagyobb szerencsével járunk: csak vissza kell nyúlnunk az 'exclusion' fordításaként számbavett kifejezésekhez, és értéktartalmuk szerint kézenfekvően adódnak az 'inclusion' fordítására szolgáló ellentétpárjaik. Így: az 'exclusion' leggyakoribb fordításaként megjelenő kirekesztés cselekvési ellentettjeként előttünk áll az 'inclusion' leggyakoribb értelmezése -- a *befogadás*. Könnyű észrevennünk a fogalompár két tagja közötti értékharmoniót: miként a kirekesztés, úgy a befogadás is erősen személyközi és aktivitás-tartalmú. Az utóbbi vonatkozásban a fogalom mindössze megfordítja az aktív és erőpozícióban lévő fél tevékenységének irányát, aki immár mindabba bevonja a gyengét, amiből eddig kiszorította. Persze láttuk: cselekvése új irányát talán nem jószántából választja meg, hanem a felvilágosító munka és a kilátásba helyezett szankciók hatására. De annyi bizonyos: feltétlenül helyben és a személyközi közösségi tevékenységek platformjain kell cselekednie; a politikai döntéshozatal dolga pedig annyi, hogy e helyi erőfeszítésekhez háttérrel, forrásokat és kellő szakmai tudásfedezetet biztosítson.

Az 'exclusion' kirekesztettség-értelmezésének az 'inclusion' konzekvens fordításaként a *beilleszkedettség* felel meg: a személyes készségek fejlesztése révén az eddig kívülre szorult kliens nemcsak az ajtó kilincsére lel rá, hanem segítséget kap ahhoz is, hogy tartósan a „többiek” által használt tereken belül maradjon. Ebben a felfogásban a 'társadalomba való visszavezetés' feladatkörével bővül a szociális

maga a társadalmi tagság válik a valóság felett lebegő, illuzórikus kategóriává: gyakorlati tartalma felől

segítők tevékenységi arzenálja, s az egyéni esetkezelés immár javítómunkává válik: éppen a 'beilleszkedtettség' mint cél tételezése világítja meg, hogy a 'kirekesztettség' *deviancia*, amelynek felszámolását ezért mindenekelőtt a kirekesztetteknek a többségi normákhoz igazodó életviszonyaitól remélhetjük -- ha úgy élnek majd, mint mindenki más, akkor többé nem lesznek kirekesztettek. Így azután adódik a kézenfekvő cselekvési tér és eszköztár is: a beillesztés jó színvonalú, személyre szabott komplex szociális munkát, annak háttéréül pedig klasszikus értelemben vett jövedelem-fenntartó programokat kíván; a makro-szintű politikai döntéshozatali feladat ezért egyrészt a személyes szociális szolgáltatások hálózatának bővítése, másrészt a normatív szemléletű szociálpolitikai eszköztár, mindenekelőtt a segélyezés szabályrendszerének tökéletesítése. A kirekesztettség implicit deviancia-tartalmából következően mindehhez a kisodródott s a többségi normáktól eltérően élő egyének, csoportok, közösségek felkészítő életmódprogramjainak képzési rendszere társul: hatékony és célirányos gyakorlati tanfolyamok révén megtanulnak gazdálkodni, beosztóan és tervezően élni, mindez pedig elősegíti majd, hogy kirekesztettségük előbb tisztes szegénységgé szelídüljön, idővel pedig talán még a jobb társadalmi helyzet elérésének perspektívái is megnyíljanak előttük.

Nem nehéz észrevennünk: akár a kirekesztésre válaszoló befogadás, akár a kirekesztettségre reflektáló beillesztés irányából indulunk el, a 'social inclusion' magyar transzformációja a középpontba az egyéni esetkezelést, a helyi szociálpolitikát és a kisközösségeken belüli személyi viszonyok átformálását állítja. Fontos látnunk a szembeötlő hiányt is: mindkét irány tudatosan lemond arról, hogy a kirekesztődést egy strukturális folyamat eredményeként láttassa, és arra válaszul strukturális változtatásokat eszközöljön. Hogy ez ma így van, nem a hazai

tekintve, az ma nem több a messze jövőbe és egy másik világba utalt utópiák kívánatos, ám

szakembergárda és nem a politikai döntéshozók „felkészületlenségének” vagy valaminő szűklátókörűségének következménye. Hanem azokból az ellentmondásokból és mély társadalmi konfliktusokból fakad, amelyek a szegénység rendszerváltás utáni felfedezését kísérték, s amelyek mindmáig meghatározzák a kirekesztődés legfőbb melegágyával, a szélsőséges és tartós szegénységgel kapcsolatos társadalmi cselekvési módozatokat. Áttekintésük és történeti-kritikai értelmezésük nélkül nemigen képzelhető el, hogy Magyarország a Európai Unió tagországaiban ma „anyanyelvi szinten” beszélt társadalom- és szociálpolitikai diskurzus fonalát felvéve és a gondolatmenetet a hazai társadalmi realitásokra átültetve, valóban az európaival konform kirekesztődés-ellenes program kimunkálásába fogjon -- olyan program megalkotásába, amely nemcsak a papírforma szerint, de tényleges hatásában is a társadalom peremére szorítottak társadalmi tagságának terjedelmi és tartalmi kiterjesztését mozdítja elő.

Szegénység és kirekesztődés a rendszerváltás prizmáján

A társadalmi kirekesztődés jelenségeköre mintegy két évtizeddel ezelőtt került a nyugat-európai szociálpolitikai gondolkodás középpontjába, a problémakörnek a nyilvánosság fórumain való tematizálásához pedig az azt megelőző másfél évtizedben a szegénység új arcait feltáró társadalmi vitákon keresztül vezetett az út. Ez az út azonban távolról sem volt egyenes vonalú és megrázkódtatásoktól mentes. Mert ahogyan maga a szegénység, úgy a társadalmi kirekesztődés értelmezése sem eleve és objektíve adott kritériumokon nyugszik: a fogalom mára kikristályosodott és fentebb bemutatott jelentéstartalma egyfelől a jóléti államok válságáról folytatott szakmai és politikai diskurzusokban, másfelől a jóléti gazdaságoknak a 70-es évek olajválsága

reálpolitikai szempontból egyelőre napirendre nem tűzhető programjánál.

utáni tartós szerkezeti átrendeződését kísérő reformokban, harmadrészt a globalizációs tendenciákra adott nemzetállami szociálpolitikai válaszok folyamatos kritikájában csiszolódott ki. Azaz, a társadalmi kirekesztődésnek az Európai Unió országaira ma többé-kevésbé általánosan érvényes konszenzuális értelmezése hosszú és bonyolult *politikai folyamat* terméke, s maga a megszületett konszenzuális értelmezés további politikai folyamatok kiindulópontja. E folyamatok állandó tétje működőképes és gyakorlati nyelvre átültethető társadalmi egyezségek megteremtése. Emezek hátszele nélkül ugyanis megbicsaklik a szakmailag kiérlelt szándék: elképzelhetetlen a technikailag leghatékonyabbnak ítélt szociálpolitikai eszkörendszer megteremtése és fenntartása is. Hiszen éppen a formálisan lefektetett szociális jogok érvényesítésének legfőbb alapja, az adott társadalom értékközösségén nyugvó mindennapi jogértelmezés és intézményi gyakorlat hiányozna így mögüle.

Mindezt azért érdemes itt felidézni, mert nem egyszerűen időbeli késést jelent, hogy -mint láttuk- Magyarországon mindezidáig hiányzik a kirekesztődésnek a fentebbi értelemben vett konszenzuális értelmezése, sőt, mindmáig csak igen részlegesen ment végbe a szegénység okainak, illetve típusainak feltárására, valamint a megfelelő szegénység-ellenes eszköz- és intézménytár kimunkálására irányuló politikai folyamat is. Persze e szükséges megelőző folyamatok töredékességét részben magyarázza a rendszerváltás óta eltelt idő rövidege: tudjuk, a szegénység mint létezőnek tekintett, ismert és nyilvánosan megbeszélhető jelenség valójában a rendszerváltással „született” meg nálunk, azaz, mintegy két és fél évtizeddel azután, hogy Nyugat-Európát megrázta, a nyugati jóléti rendszerek gyökeres reformjait pedig kikényszerítette a szegénység újrafelfedezésének a hatvanas-hetvenes évtized fordulóján országról országra végigsöprő hulláma. Mindennek ellenére az időbeli csúszás több önmagánál: e tekintetben nem pusztán gyorsítást és jogharmonizációt

igényel a felzárkózás, hanem alapvető kockázatok felismerését és tudatos kiküszöbölését. Mert míg Nyugat-Európa társadalmi úgy érkeztek el az integrált Európa gondolatához, hogy a nemzetállamok számára napi evidenciává vált: a második világháború után intézményesített univerzális programok nem voltak képesek a szociális jogok egyenlőségének megteremtésére, és a nemzeti jóléti politikák további reformjai nélkül ki sem munkálhatóak közös szociálpolitikai elvek és gyakorlatok, addig Kelet-Európában az Európai Unióhoz való csatlakozás e tekintetben egy fontos szakasz *átugrásával* megy végbe -- még maguk a nemzeti jóléti politikák sem születtek meg, de máris meghaladásuk reformja kerül a napirendre. Az emésztetlen problémák átugrása azonban igencsak veszélyes és később magát esetleg sokszorosan megbosszuló vállalkozás. A pretenciózus azonosság-tudatra („mi még a problémáinkban is olyanok vagyunk, mint a Nyugat”) társadalmi hazugságok, a hazugságokra pedig csak rossz politikai válaszok épülhetnek. A szegénység-problematika -mint azt az alábbiakban igazolni igyekszem majd- különösen alkalmas táptalaja eféle társadalmi hazugságok megkövesedésének, nyomukban pedig a szegénység felszámolása helyett azt rögzítő és mélyítő intézményes gyakorlatok terjedésének. De hogy ezt belássuk, majd a belátás nyomán tehessünk ellene, ahhoz érdemes áttekintenünk a szegénység hazai „felfedezésének” másfél évtizedes történetét.

Bármennyire közhelyszerű is a dolog felemlgetése, mindmáig meghatározó erejű hatása miatt újra meg újra a kályhától kell elindulnunk: onnan tehát, hogy a szegénység mint nyilvánosan bevallható jelenség és a köztudatban is számon tartott társadalmi probléma a rendszerváltással „keletkezett” Magyarországon. A szocializmus megelőző hosszú évtizedeiben a hazai társadalomnak hivatalosan elismerten szegényei nem, kirekesztett vagy leszakadó társadalmi rétegei pedig

végképp nem voltak, legfeljebb „többszörösen hátrányos helyzetű” és/vagy „beilleszkedési zavarokkal küzdő” egyének, családok és kisebb csoportok léteztek. Hogy az ideológiai tabu tíz körömmel való fenntartásának pártpolitikai törekvésén túl, a kádári korszak magyar társadalmának milyen mélyen ülő érdekei fűződtek ahhoz az önáltatáshoz, amely szerint strukturális okokból fakadó szegénység a szocializmusban *nem lehet*, s ha a jelenség mégis előfordul, úgy az legfeljebb sporadikus természetű, továbbá egyéni magatartási hibák és devianciák terméke -- minderről bővebben írtam másutt.³ Az évtizedes önáltatásnak itt elsősorban két tartós és máig ható következményére szeretnék kitérni. Az egyik a szegénység-értelmezésekre vonatkozik, közelebbről, az okok, a magyarázatok és a rájuk épülő érvrendszerek természetével kapcsolatos. A következmények másik csokra viszont inkább gyakorlati jellegű: a rendszerváltáskor előállott s azóta magunkkal cipelt szociálpolitikai vákuum-helyzetet, közelebbről, a szegénységre adott szociálpolitikai válaszok feltűnően alacsony hatásfokának történeti meghatározottságait érinti.

Hadd vegyem számba e következményeket sorjában.

Abból, hogy a szocializmusban rendszerspecifikus eredetűnek el- és felismert szegénység nem volt, paradox módon következett, hogy a kurrens szegénység-magyarázatokban a szegénység mindmáig rendszeridegen, átmeneti és az 1989-90-es történelmi fordulat egyszerűségével összefüggésben előállt problémaként tételeződik. A kilencvenes évek elején még gondolhattuk, hogy mindez a társadalmi méretű sokk-hatás következménye. Egyrészt, a szegénység konceptualizálására nem állt, mert nem állhatott készen a szükséges fogalmi apparátus, szókészlet és nyelv. Másrészt a mélyebb végiggondolást hátráltatta az is, hogy a rendszerváltás elsöprő erejű változásai az átalakulás első éveit kísérő mély válság okán bizonyos értelemben

³ E kérdéskör felfejtésével és néhány máig nyúló következményének áttekintésével foglalkozik

relativizálták magát a szegénység-problémát. Tekintettel az életszínvonal tömegesen megélt drámai csökkenésére, a sokakat még munkavállalói státuszuk megtartása mellett is bizonytalan helyzetbe sodró váratlan munkahelyváltásokra, valamint a szokványos állami szolgáltatások egész sorának gyors ütemű decentralizálására és piacosítására⁴, széles tömegek élménye lett, hogy az új viszonyok a korábbi létbiztonság elvesztését és az életviszonyok egyértelmű rosszabbodását hozták a számukra. Ezt a tömeges élményt volt hivatva kifejezni a kilencvenes évek elejének talán legtöbbet hivatkozott fogalma, az *elszegényedés*, amelyet a sajtó és a közbeszéd mindegyre a *szegénység* szinonimájaként használt. A fogalmi keveredéssel azonban kimondhatóságának pillanatában a szegénység mintegy el is tűnt a nyilvánosság szeme elől: a társadalom 50-70 százalékát sújtó elszegényedés mellett észrevétlen maradt az „igazi” szegények évtizedes eredetű, soha fel nem számolt, a kérdéses években viszont leszakadássá mélyülő szegénysége.

Az összecsúszással azután két további probléma is keletkezett: az egyik a folyamat alanyait, a másik annak okait érintette. Az elszegényedés kárvallottjai ugyanis az egykori „kádári középosztály” tagjai -a hajdani szocialista gyárak szakmunkásai, az ápolónők, a tanítók, az irodisták- voltak. Megcsúszott biztonságuk helyreállítása igen fontos politikai érdeke volt a hatalomért versengő pártoknak, s úgy tűnhetett, amint a gazdaság helyzete megszilárdul, e helyreállítás révén a probléma mintegy magától meg is szűnik majd. Az ország előtt álló elsőrendű feladat ezért nemcsak külső nyomásra és nemcsak technokratikus megfontolásokból, de politikailag legitim módon is a gazdasági stabilizáció lett: úgy látszott, ez az alfája és

‘Hatalom és szegénység’ című tanulmányom. Lásd Szalai Júlia: *Uram! A jogaimért jöttem!*, Új Mandátum, Budapest, 1998.

⁴ Itt mindenekelőtt egyes jövedelemfenntartó programok gyökeres átalakítására, valamint a gyermekellátás hagyományos intézményrendszerének jelentős megkurtítására és magánosítására gondolok, továbbá azokra a direkt és indirekt hatásokra, amelyeket a korábban kiterjedt központi ártámogatási rendszer gyors és radikális leépítése váltott ki.

omegája a tömeges elszegényedés megállításának, majd megfordításának. Ezzel a gondolatmenettel állt azután összefüggésben, hogy elmaradt a szegénység háttérében munkáló folyamatok felszínre hozatala. Ha ugyanis a szegénység azonos az elszegényedéssel, az utóbbi pedig a transzformációs válság terméke, akkor nincs miért mélyebb okokat és erőket keresni a jelenség háttérében. Adódik a magyarázat: szegénység és válság egy töről fakadnak. A következtetés pedig ugyanaz, mint az előbb: ha a rendszerváltás alapfolyamatainak végigvitelével lezárul az átmenet, azzal lezárul annak fájó, ám elkerülhetetlen velejárója, maga a válság is; a válság kiküszöbölődésével viszont megszűnnek a szegénységet kiváltó okok, és így a jelenség a gazdaság erősödésével külön beavatkozások nélkül automatikusan felszámolódik.

Meglepő módon ez az érvelési logika -ha apró retorikai módosításokkal is, de- mindmáig érvényben maradt. Annak ellenére történt és történik ez így, hogy az elmúlt öt-hat esztendő javuló gazdasági folyamatai közepette az egykori elszegényedők jelentős része valóban visszatért korábbi társadalmi helyére, miközben a „valódi” szegények száma nemigen csökkent, szegénységük pedig több vizsgálat egybehangzó tanúsága szerint⁵ egyértelműen tartósult és mélyült. Azaz, a tények világosan megmutatták, hogy elszegényedés és szegénység két különböző jelenségkör, s hogy az utóbbin a gazdaság spontán folyamatai önmagukban vajmi keveset enyhítenek. A szegénységgel kapcsolatos, fentebb jellemzett beállítódások a közvélekedésben és a döntéshozók széles rétegeiben azonban a tényeknél makacsabbnak bizonyultak. És ezen az sem változtatott, hogy -mint arra az alábbiakban rátérek majd- időközben gazdag társadalomtudományi ismeretanyag, a szociális szolgáltatásokban dolgozók körében pedig hatalmas gyakorlati tapasztalat-mennyiség gyűlt össze a hazai

⁵ Ezekre a kutatási eredményekre a tanulmány következő fejezetében még részletesen visszatérek.

szegénység típusairól, a szegények társadalmának belső rétegződéséről, a jelenség újratermelődésének okairól és mechanizmusairól, sőt, az elmúlt évtized szegénységgel kapcsolatos szociálpolitikájának a szegénység rögzülésében játszott, távolról sem ártatlan szerepéről. Ez az ismeretanyag azonban mindezidáig többé-kevésbé szakmai belügy maradt, s a felhalmozott tudás nemigen rengette meg sem a szélesebb nyilvánosságot, sem különösebb hatással nem volt a szegénység-kezelés rendszerváltás utáni fő vonulataira.

Ha e sajátos „botfűléség” magyarázatát keressük, akkor fel kell ismernünk: a szegénység problémájának a többségi társadalomról való leválasztásához és kezelésének a többségitől eltérő módjaihoz széles társadalmi érdekek fűződnek. Ezek az érdekek mindenekelőtt az *állam lebontásával* mint a rendszerváltás kulcsfolyamatával kapcsolatosak. Mert mindmáig úgy tűnik: egyfelől a még mindig túlságosan nagy központi állam a fékje a hazai piac, s vele együtt a hazai társadalom gyors felvirágzásának. Másfelől viszont egymással versengő csoportok sora nyújtja be a számlát, hogy hajdani megfosztottsága ellentételezéseként ma a versenybe való bekapcsolódást előrelendítő kártérítést/kárpótlást kapjon -- s ezzel fenntartja, sőt, növeli is a központi állam szerepét (bár való igaz: újfajta célok jegyében és újfajta szereplők érdekében). Harmadfelől ott az ország európai felzárkóztatásának programja, ami mellett kormányzat legyen a talpán, amelyik megmondja: az általános forrás-éhség és biztonság-hiány közepette vajon melyik gazdasági, társadalmi és intézményi cél élvezzen elsőbbséget -- együttes kielégítésük viszont újfent a központi költségvetést pumpálja, s a redisztributív állam visszavonulása ellenében hat. A húzó és taszító erők e keresztműzében az államnak ugyanakkor mégis zsugorodnia kell: így kívánja a magángazdaság kiépítésének cél-együttese, a külső piacokon való helytállás kényszere, de így kívánja a belföldi versenyben érdekelt szereplők széles tábora is.

Ilyen körülmények között megfontolt elvek és világos gazdaság-, illetve társadalompolitikai célok helyett az elosztás tényleges arányairól végül is a nyers erőviszonyok döntenek. Az ütköző érdekek kibékítése és a megfelelő kompromisszumok kialakítása jegyében pedig paradox módon maga az állam válik a szociális célú költségek visszafaragásának legfőbb aktorává. Mert ha a központi forrásokért folyó éles versenyben a szereplők egymással olykor konfliktusba kerülnek is, abban széles alapzatú és tartós az egyetértés közöttük, hogy a „zsugorítás” első és kézenfekvő lépéseként az államkasszát a „felesleges” terhektől mindenképpen meg kell szabadítani. A „felesleges” jelzőt azután könnyű lefordítani: az egykor túlméretezett, mára funkciójukat veszített közkiadásokat, azok között is első helyen az ország teherbíróképességét meghaladó, az érintetteket pedig a piaci alkalmazkodásról eleve „leszoktatott” szociális kiadásokat kell megkurtítani. A teljesítménytől független szempontok alapján központilag osztogatott szociális jövedelmek helyett a hozzájárulás elvén nyugvó biztosításra van szükség, az abból kiszorulókat -a szegények- esetében pedig az állami ellátást csak az „igazán rászorulóknak” és nekik is csak szigorúan rászorultságuk mértékéig kell nyújtani.

Az új rászorultság-elvű szociálpolitika viszont csak akkor alkalmazható, ha belátjuk: bár a munkahely elvesztése, az egészség megrokkánása, az idős kor vagy egy-egy családi krízis időről időre bárkit nehéz helyzetbe sodorhat, aki azonban igazán akarja, az kikeveredhet a szegénységből és a maga lábára állhat. Ha pedig a lábra állás mégsem következne be, akkor ott többről és részben másról van szó, mint a létfeltételek megingásáról -- ott hiányzik a szándék, hibás magatartások rögzültek és túlonként elhatalmasodott a másokra hagyatkozás passzív beállítódása. Mindennek fényénél tehát fel kell ismernünk, hogy a szegények éppen úgy felelősek önmaguk sorsáért, mint bárki más; e felismerés jegyében pedig világos határvonalat kell

húznunk a helyzetüket önhibájukon kívül előállító okok, illetve a rossz körülmények tartósulását kiváltó felelőtlenségük és hibás magatartási beidegződéseik között. A szociálpolitika dolga, hogy az előbbi téren hatékony korrekciót hajtson végre: kompenzáljon a vétkesen elszenvedett károkért, de egyúttal ösztönözzön is a kialakult helyzet meghaladására. Innentől viszont a dolog már magukon a szegényeken múlik: dolgoz munkával, erőfeszítéseik összpontosításával, szerény életvitellel és a többségi életvezetési normák elfogadásával nyitva áll előttük a felemelkedés útja. Ha mindezt elmulasztják, akkor viszont magukra vessenek.

Az önhiba fogalmának beiktatása révén így azután a gondolati konstrukció önmagába záródik: „normális esetben” a szegénység legfeljebb a balsors szeszélyei folytán előálló átmeneti állapot, aminek leküzdése egyéni erőfeszítés kérdése, a társadalomnak pedig ehhez az erő-összpontosításhoz kell jól megválasztott és célzott támogatást, valamint testre szabott segítséget nyújtania. A megfontolások nélkül osztogatott támogatások ezért nemcsak pazarlóak, hanem céljuk szerint is hibásak: valójában ellenében dolgoznak annak, hogy a szegények a szegénységükből kikeveredjenek.

Nem nehéz belátnunk: a szegénység ’véletlenszerűségének’ és individualizálásának kerekre formált nézetrendszere fogaskerék módjára illeszkedik az állami szociális kiadások minimalizálására irányuló többségi érdekekkel, mi több, látszatra a társadalmi igazságosság elveivel is. Érdekek, nézetek és elvek e hármas szövődése pedig szemlátomást eléggé erős ahhoz, hogy azon a cáfoló tudományos és gyakorlati tények hada se üthessen léket. Különösen, mert egyre áthatolhatatlanabb intézményi védőbástya gondoskodik róla, hogy a szegénység újratermelődésének társadalmi meghatározottsága, a fenntartásában való titkos többségi érdekelttség,

valamint a jelenség önreprodukciós természete a szélesebb nyilvánosság előtt rejtve maradjon.

Ezzel pedig eljutottunk a fentebb említett következmények második csoportjához, az 'államtalanítást' kísérő intézményi reformoknak a szegénység rögzülésében és egyidejű láthatatlanná tételében játszott sajátos szerepéhez.

Jól ismert és többek által⁶ részleteiben is elemzett folyamatokról van itt szó: az egykori központi ellátások decentralizálásáról, a társadalombiztosítási járandóságok jogosultsági alapjainak radikális átalakításáról, a rászorultsági elvnek testet adó segélyezési rendszer meghonosításáról és dinamikus kiterjesztéséről, valamint a szegényellátás speciális feladataira szakosodott szolgáltató és ellátó-hálózat történelmileg igen gyors léptékű kiépítéséről. E lépések külön-külön és együttesen is logikusan és következetesen illeszkednek az állam lebontásának fentebb vázolt nagy programjához, ráadásul a döntéshozók és az átalakult intézményrendszer működtetőinek reményei szerint egyúttal hozzájárulnak a szegények ellátásának

⁶ Itt mindenekelőtt Ferge Zsuzsa, Tóth István György, Horváth Ágota, Nagy Gyula, Köllő János, Lukács György Róbert, Bocz János, Havasi Éva és a KSH Társadalomstatisztikai Főosztálya kutatói kollektívájának e tárgyban készült munkáira, valamint a TÁRKI és az Aktív Társadalom Alapítvány együttműködésében létrejött Elosztáspolitikai Kutatócsoportnak a makro-szintű elosztás átalakításáról folytatott vizsgálataira szeretnék utalni. Lásd: Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek*, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 2001 (különösen a 'Szociálpolitika az átmenet időszakában', illetve az 'A szociálpolitikai jogalkotás társadalmi közege és értékelése' című fejezeteket); Tóth István György: 'A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében', in: Landau Edit és munkatársai (szerk.): *Az államtalanítás dilemmái: szociálpolitikai kényszerek és választások*, Aktív Társadalom Alapítvány (ATA), Budapest, 1995, 26-69.old.; Horváth Ágota: 'Törvény és anarchia avagy törvényes anarchia: a Szociális Törvényről és az önkormányzati szociális rendeletekről', in: ugyanott, 261-299.old.; Nagy Gyula: 'Munkanélküli-segélyezés Magyarországon a kilencvenes években', *Közgazdasági Szemle*, XLVII. évf. (2000), 10. szám, 799-816. old.; Köllő János: 'A munkanélküli segélyrendszer 2000. évi szigorításának politikai támogatottsága', in: *A munkanélküli ellátási rendszer átalakításának hatásvizsgálata keretében végzett kutatások eredményeiről*, MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2001, 17-55. old.; Lukács György Róbert: 'A télvári önkormányzat szociális segélyezési rendszerének változása 1991 és 1995 között', in: Landau Edit és munkatársai (szerk.): *Az államtalanítás dilemmái: munkaerő-piaci kényszerek és választások*, ATA, Budapest, 1997, 554-604. old.; Bocz János: 'A non-profit szervezetek szerepe a szociális szolgáltatások biztosításában', ugyanott, 604-660. old.; Havasi Éva: *Szegénység és kirekesztettség a mai Magyarországon*, Kézirat, KSH, Budapest, 2001; KSH Társadalomstatisztikai Főosztálya: *Jelentések az önkormányzatok segélyezési gyakorlatáról*, KSH-közlemények, Budapest, folyamatos; Gál Róbert: *A magánnyugdíj-rendszer kialakulása Magyarországon*, TÁRKI, Budapest, 1999.; Szalai Júlia: 'A magánnyugdíj-rendszer néhány társadalmi vonásáról', *Századvég*, 2000, nyár, 67-89.old.

célzottabbá, hatékonyabbá és igazságosabbá tételéhez. Hogy e remények miért és mennyiben nem váltak valóra, továbbá, hogy az átalakított intézményrendszer önmozgásai immár „saját jogukon” miként járulnak hozzá a szegénység egyes típusainak tartós fennmaradásához, különösen pedig, a kirekesztődés folyamatainak felgyorsulásához -- minderről az alábbiakban még bővebben lesz szó.

A korábban előre bocsátottakkal összhangban itt most főként arra szeretnék rámutatni, hogy nem kis részben éppen a logikusan végigvitt változásoknak köszönhetően, a szegénység kezelése néhány év alatt levált a többségi viszonyrendszerek, illetve intézmények testéről, a szegények társadalma pedig önmagába és a velük hivatalból foglalkozó szakember-gárda világába záródott. E külön világ önmozgásai körforgó-rendszerűek és gyakorlatilag lehetetlenné teszik a kitörést, de megnehezítik a bepillantást is. Mindezt persze senki sem „akarta”. Mégis, a dolog egyenesen következett az állam „dezertálásából”⁷, azaz abból a szociálpolitikai vákuum-helyzetből, amely a „régis állam” lebontása nyomán a szociális jogok megkülönböztetés nélküli érvényesíthetősége terén keletkezett, s amelyet a szegény-ellátás kiépült rendszere éppen a megkülönböztetés (szegények és nem-szegények elválasztása) révén immár önjáró módon tart fenn.

Hadd vázoljam röviden, hogy a kialakult helyzettel ellentétes eredeti szándékok ellenére, mindez hogyan is jött létre.

Tudjuk: a szociális ellátások decentralizálása -mindenekelőtt, a települési önkormányzatok segélyezési rendszerének és helyi szociális szolgáltatásainak kiépítése- annak az elvnek a jegyében történt, hogy a korábban egyedeuralkodó központi elosztás rugalmatlanságával és elkerülhetetlen pazarlásaival szemben testre

⁷ E plasztikus kifejezést Guy Standing alkotta meg a kelet-európai rendszerváltások ‘államtalanítási’ folyamatainak tipikus dilemmáira és e folyamatoknak a szegénység rögzülésében játszott szerepére utalva. Lásd: Guy Standing: ‘The Folly of Social Safety Nets: Why basic Income is Needed in Eastern Europe’, *Social Research*, Vol. 64, No. 4 (1997), pp. 1339-1381.

szabottá válják a rászorulóknak szükségleteinek felmérése és kielégítése, valamint csökkenjenek és ésszerűbben hasznosuljanak a szociális ellátásra fordítható források. A gyakorlatban azonban e racionális és jól igazolható célok nem vagy alig valósultak meg. Minden jel arra mutat⁸, hogy a decentralizált segélyezés révén gyakorlatilag nem mérséklődött a szociális kiadások költségvetésen belüli összaránya; ugyanakkor a szociális elosztás belső struktúrájának időközben bekövetkezett markáns átrendeződése mellett iparági méretűvé terebélyesedett a segélyezési rendszer, nyomában pedig -mielőtt még összeállhatott volna- egyedi esetek millióira esett szét egy társadalmi probléma képe. Mert a segélyezés a maga természete szerint perszonalizálja a szegénység felismerését és kezelését, s ezzel mitegy függőnyt húz annak mindig-egyedi megnyilvánulása és a jelenség mélyebb társadalmi meghatározottsága közé. Ami pedig a hatékonyság és célzottság növelésének szándékát illeti, a rendelkezésre álló adatsorok azt jelzik, hogy miközben az új elosztáspolitikára a rászorulóknak elérésének esélye nem javult számottevően, aközben a rendszer változatlan sajátossága maradt a segélyek „terítettsége”: a helyben folyósított ellátásoknak továbbra is jelentős része szolgálja a nem-szegények relatív

⁸ Az itt röviden összefoglalt folyamatokról az utóbbi időben több számos fontos munka készült. A társadalombiztosítás és a segélyezés közötti „csereviszony” anomáliáit, valamint a segélyezési rendszer alacsony hatékonyságának és diszfunkcióinak okait részletes adat-elemzések birtokában tárgyalja Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek* (Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 2001) címmel nemrégiben megjelent kötetének számos tanulmánya, valamint az Aktív Társadalom Alapítvány: *A rászorultság-elvű szociálpolitika és a szegények. (Pénzosztás és jogfosztás a szociális segélyezés jelenlegi hazai rendszerében)* című kutatási zárótanulmánya, amely a Szociális és Családügyi Minisztérium megbízásából a roma és nem-roma segélyezettek körében 2000-ben végzett empirikus kutatás eredményeit foglalja össze. A segélyezés célzottságának és hatékonyságának a vártnál szerényebb mérvű javulásáról, illetve a háttérben ható gazdasági és társadalmi érdekütközésekről meggyőző adatokat és elemzéseket tett közzé a TÁRKI Háztartási Panel-vizsgálat-sorozata, majd később az éves Monitor-vizsgálatok eredményeit közlő kötetek. A segélyezés belső szelektációs mechanizmusainak megismeréséhez fontos adalékokkal szolgál a KSH Társadalomstatisztikai Főosztályának rendszeres önkormányzati adatgyűjtéseken nyugvó elemzés-sorozata. A segély-elosztás „terítéséről” és a különböző segély-fajtáknak a lakosság egyes csoportjai megélhetésébe „beépült” szerepéről, ezzel pedig a segélyezésért a helyi társadalmak szegényei és nem-szegényei között megindult „versenyéről” fontos információk bonthatóak ki a KSH Háztartási Költségvetési Felvétel-sorozatából, illetve, a felvétel-sorozathoz kapcsolódó kiegészítő szociológiai vizsgálatokból.

jövedelmi veszteségeinek kompenzálását, illetve a családi költségvetésükben időről időre bekövetkező kisebb-nagyobb borulások kiegyensúlyozását⁹.

A decentralizálástól remélt ésszerűsítő hatások tehát jórészt elmaradtak. A változás azonban mégis fontos következményekkel járt -- általa ugyanis a szegénység gyakorlatilag „eltűnt” a makro-szintű társadalmi viszonyok látómezejéből. Közelebbről: miután a csupán keret-jellegű szabályokat lefektető szociális törvénykezés a helyi közösségek belső alkufolyamataira bízta a segélyezés konkrét elveinek kialakítását, illetve azok hátterében a szegénység lokális fogalmának kimunkálását, ezzel egy társadalmi probléma automatikusan *kisközösségi ügygé* változott, aminek nyomán viszont a szegények és nem-szegények konfliktusai adott közösség belső működésének zavaraként tűnnek fel. Ebből a látószögből azután szinte magától értődik, hogy a szegények helyzetének változása mindenekelőtt a helyi interperszonális viszonyokon, azok között is elsősorban a hivatalok és a kliensek együttműködésén múlik, s mindehhez a közösségen kívüli társadalom szereplőinek vajmi kevés a köze, a dologban pedig vajmi kevés a tennivalója.

Kimondhatjuk tehát: a szociálpolitikai irányváltás elsődlegesen nem az elosztás technikáját, hanem *magát a szegénység-problémát* decentralizálta. Ennek legfőbb „értelmét” pedig a társadalmi konfliktusok letompítása, kisközösségivé alakítása, és mindezzel a társadalmi béke hathatós fenntartása adja. Hogy e kétségtelen nyereségek súlyos veszteségek árán születnek, s hogy a kárvallottak éppen azok a szegények, akikért az elvek szintjén az átalakítás fogant, az a dolgok jellege folytán egyelőre nemigen kerül napvilágra.

⁹ A segélyezési rendszer működésének itt röviden összefoglalt problémáiról a 8. lábjegyzetben említettekén kívül lásd még: Világbank: *Szegénység és szociális támogatások*. Budapest, A Világbank Regionális irodája, 1996.; World Bank: *Hungary: long-Term Poverty, Social Protection, and the Labor Market*, Draft, Washington, D.C., 2000.; illetve Monostori Judit: *Az önkormányzatok segélyezési gyakorlata*, Budapest, KSH, 1997.

Az eddig említetteken túl, a kisközösségek szintjére áttérhelt elosztási konfliktusoknak volt és van még egy további súlyos következménye. A decentralizált segélyezés ugyanis hathatósan közrejátszott annak a társadalmi választóvonalnak a rögzülésében, amely ma élesen kettéosztja a magyar társadalmat a boldogulók és a szegények táborára, s amely választóvonal nemcsak az élethelyzetek különbségeinek leíró megjelenítésére, hanem a lehetőségek, életesélyek és jogok kettős mércéjének érvényesítésére is szolgál. E megkettőződés egyszerre egy sor nem-szándékolt hatás eredménye, és ugyanakkor a folyamatból következő, ám annak eszkalálását jelentő további lépések kiindulópontja is.

Az eszkalációt a szegények számára felállított speciális intézményrendszer jeleníti meg. A segélyezéssel előálló megkettőződést ugyanis az érintett intézmények létrehozása effektív *elkülönítéssé*, a fizikai terek megosztásában is testet öltő *szegregációvá* élezi. Fontos látnunk: e fejlemény nem írható kizárólagosan a mai magyar társadalomban tagadhatalanul élő előítéletek és diszkriminatív reflexek számlájára. Sokkal inkább a rendszerváltás utáni szociálpolitikai átrendeződés belső logikájából következő automatizmusokra, illetve a kisközösségek szintjére helyezett problémakezelés spontán módon kimunkálódó „hatékonysági” megoldásaira kell gondolnunk, ha a szegregációs folyamat töretlen erősödésének hátterében álló motívumokat keressük. Mert ha a szegénység mérséklése a helyi közösségek dolga, ha a minimum-elvű szabályozásra épülő segélyezés még szűken jövedelmi értelemben sem teszi lehetővé legalább a létminimum szintjének elérését, ha ráadásul a segélyezési forrásokért éles verseny folyik a közösség különböző csoportjai között, ha mindenek tetejében a megélhetési problémákkal rendre foglalkoztatásiak, lakhatásiak, iskolaiak, szomszédságiak, egészségügyiék és hatóságiak sora társul (márpedig e halmozódás a szegénység lényegi sajátja), akkor napnál világosabb: a

materiális támogatások mellett a jövedelem-hiánnyal társult más egyéni problémákra választ adó speciális szolgáltatásokra van szükség. Ezt diktálja a professzionalitás elve, és ezt diktálja a közösség együttélési viszonyainak mederben tartására irányuló helyi közérdek is. Így, ebben a logikában és erre a nyomásra születtek meg az elmúlt évtizedben a munkanélküli ellátás minden mástól elkülönült -csak a munkaügyi szakemberek és a munkaerőpiacról kiszorultak által „belakott”- intézményei, a ma már kötelező érvénnyel létrehozandó hajléktalanszállók, a köztudottan a cigány/szegény gyerekek iskoláztatására szakosodó speciális oktatási intézmények, a szegények számára kijelölt és fenntartott szociális boltok és áruházak, a „nekik” szervezett helyi közösségi programok és jótékonyági akcióval egybekötött kulturális sorozatok, stb. -- röviden, egy totális, ám a többségi érintkezési viszonyoktól hermetikusan elzárt életvilág intézményei. A létrehozatait mindenkor racionális, sőt, többnyire a segítség jószándékával átitatott érvek és törekvések diktálják, az eredmény azonban mégis a szegények szegregálódásának lassan gettósodássá érő folyamata. Mert minél totálisabb a számukra a többség által berendezett külön világ, annál kevesebb az ok, de a motiváció és a lehetőség is a kilépésre. Így áll elő, hogy az „igazi” szegények szegénysége minden ellenkező értelmű politikai vagy szakmai nyilatkozat és döntéshozói szándék ellenére *tartós szegénységgé*, mi több, *kirekesztődéssé* és leszakadássá mélyül. Az őket körülvevő falak pedig két irányból is áthatolhatatlanok: egyedi és kivételes esetektől eltekintve nincs kilépés, a többség felől viszont nincs bepillantás.

Ha egyáltalában van kapu ezen a falon, akkor az ma nemcsak zárva van, de a mindent befutó repkénytől még látni sem igen lehet a helyét. Ennek ellenére, a kapu helyrajzi dokumentációjának és kulcsának őrzése, illetve a repkény irtása fontos közfeladat: ezt látják el ma nálunk a szegénység-problémával foglalkozó

társadalomkutatás különböző műhelyei. Igaz, kutatási tevékenységük nyomán eddig sem a kapu meg nem nyílott, sem a fal le nem bomlott, de ha erre a jövőben mégis sor kerülne, akkor igazodásul legalább a mai tájkép fényképei rendelkezésre állnak.

A kirekesztődés kárvallottjai - közelebről

Javarészt a magyar társadalomkutatás hagyományainak, valamint a máig élő falu- és városszociográfiai tradíciók ösztönző hatásának köszönhető, hogy a jelenséget a nyilvánosságban övező hallgatás és a probléma “láthatatlansága” ellenére, a hazai szegénységről az elmúlt másfél évtizedben hallatlanul gazdag tudományos ismeretanyag halmozódott fel. E tanulmány szűkre szabott keretei nem teszik lehetővé a megszületett többszáz publikáció és a háttérül szolgáló gazdag szociológiai, társadalomstatistikai adattár részletes ismertetését, még kevésbé annak átfogó kritikai feldolgozását. Amire itt törekednék, az inkább az irodalmi ismeretek sajátos “átpásztázása”, mégpedig két, egymással kapcsolódó szempontból. Egyrészt a különböző szegénység-vizsgálatokból a *kirekesztődő szegények* egyes típusaira vonatkozó ismereteket próbálom meg összefoglalni. Másrészt igyekszem tisztázni, hogy a kirekesztődés típusos formáinak létrejöttében mennyiben játszottak szerepet a szegénységnek azok a felszín alatti reprodukciós folyamatai, amelyek a kötelező teljes foglalkoztatás és az arra épülő központi jövedelemelosztás szavatolta létbiztonság körülményei között ugyan rejtve maradtak, mégis, meglepő szívóssággal biztosították a perem-helyzetek történelmi folytonosságát és generációs átörökítését. E hosszabb távú megközelítés révén azután megkísérlem csokorba szedni azokat a tényezőket is, amelyek a történelmileg folytonos perem-helyzeteket ma éles kirekesztődéssé változtatják, illetve azokat, amelyek a rendszerváltással gyökeresen átalakult feltételek és új társadalmi működésmódok mellett az elmúlt másfél évtizedben léptek

a színre, és akár régebbi folyamatok elmélyítőiként, akár újabbak elindítóiként szélesítik a kirekesztődést generáló faktorok skáláját.

Ha végigtekintünk a kilencvenes években készült szegényvizsgálatok bibliográfiáján¹⁰, meg kell állapítanunk, hogy a kutatói figyelem középpontjában mindenekelőtt a szegénység *globális* képének megrajzolása állt. Azaz, némiképp a fentebb vázolt folyamatok hű tükrözéseként, az elemzések többé-kevésbé kétpólusúak voltak: a *szegények* létfeltételeit, napi életkörülményeit, családjaik tipikus demográfiai jellemzőit, iskolai pályafutásukat, munkaerő-piaci esélyeiket vagy családi munkamegosztási viszonyaikat rendre a *nem-szegényekkel* való összehasonlításban ábrázolták. A korábban mondottakat figyelembe véve, a kétosztatú kép persze logikus válasz a szegénység “láthatatlanságára” és a problémát övező hallgatásra: az adott körülmények között a társadalomkutatás dolga -sőt, mi több, missziója- mindenekelőtt a figyelemfelhívás. Ez pedig annak kifejtését és igazolását kívánja meg, hogy a mai magyar társadalom mintegy ötödét reprezentáló szegények nem egyszerűen *kevesebből*, hanem *más* körülmények közepette élnek, *mások* a kockázataik és *mások* az esélyeik, mint a szerencsés többségbe tartozóknak. A másság bemutatásának elsődleges törekvése mellett viszont szinte természetes fejlemény, hogy évekig kevesebb szó esett a szegénység *belső* tagozódásáról, azaz arról, hogy maga a szegénység nem homogén állapot -- és nemcsak a mértéke szerint nem az, de a pozícióik és megannyi jellemzőjük szerint a szegények társadalmán belül elkülönülő

¹⁰ Bár legjobb tudomásom szerint a témában a rendszerváltás óta eltelt években született tanulmányokról pontosan annotált és teljességre törekvő szakbibliográfia nem készült, a legfontosabb munkák immár több százás tételszámú jegyzéke azért összeállítható. Egy ilyen összeállítás elkészítéséhez három friss forrás szolgál különösen nagy segítséggel: Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek* (HRSZE, Budapest, 2000) című könyvének gazdag lábjegyzet-anyaga és irodalomjegyzéke; Spéder Zsolt: *A szegénység dinamikája Magyarországon. Tények, megközelítések, értelmezések* (Kézirat, Budapest, 2000) című kandidátusi értekezésének mintegy kétszáz tételt tartalmazó bibliográfiája, valamint az *INFO-Társadalomtudomány* ‘Szegénység Magyarországon’ címmel 2001-ben megjelent 54. füzetének végén közzétett ‘Válogatott bibliográfia’.

életforma-csoportok felől tekintve sem az, és végképp nem az, ha a szegény léhelyzet meghaladásának esélyeit vesszük szemügyre.

Mindezért nemcsak a szakmai diskurzus és a kutatói érdeklődés bizonyos hangsúly-eltolódása, de a közfigyelem súlypontjának áthelyeződése is kellett talán ahhoz, hogy e belső tagozódás kérdései a szegény-vizsgálatok látómezejébe kerüljenek. Mindenekelőtt, el kellett telnie jónéhány esztendőnek és fel kellett halmozódnia az időbeli trendek alakulását megjeleníteni képes összehasonlító adatok állományának is, hogy tudományos érvennyel és a statisztikai adatok fedezetével megválaszolható legyen: vajon mutatkoznak-e markáns és típusos különbségek a szegények között szegénységük jellege, illetve a helyzetből való kikerülésük esélyei és későbbi -akár generációkon is átnyúló- pályáivai tekintetében. Az újfajta kérdést az elmúlt néhány évben ugyanakkor -láttuk- maga az élet is napirendre tűzte. Hiszen a rendszerváltás első megrázkódtatásain túljutva, fontossá vált a már említett 'váratlan' paradoxon megértése: vajon mi okozza, hogy az általános gazdasági fellendülés ellenére a szegénység mértéke és mélysége nem csökken.

A válaszadás igénye elvezetett az utóbbi évek szegénység-kutatásainak termékeny új kategóriáihoz: az *átmeneti* és a *tartós* szegénység megkülönböztetéséhez, illetve a szegények társadalmán belül a *jövedelmi-megélhetési* szegények és a *halmozottan szegények* (mély-szegények, leszakadó szegények, kirekesztettek) típusainak elválasztásához. Amit ma a társadalmi kirekesztődés okairól és megjelenési formáiról tudunk, azt mindenekelőtt ezeknek az újabb kutatásoknak köszönhetően tudjuk.

A longitudinális adatsorok -elsősorban a TÁRKI 1991-től 2000-ig folytatott éves Háztartási Panel- majd Monitor-felvételei, valamint a KSH rendszeres Családi Költségvetési felvételei- statisztikus háttérrel adtak annak a kismintás szociológiai

vizsgálatokkal és kvalitatív adatgyűjtésen nyugvó esettanulmányok sorával felszínre hozott megfigyelésnek, hogy a szegények világa élesen két csoportra tagozódik. Az első csoportba tartoznak azok, akik esetében a szegénység “csak” a mindennapi megélhetést érintő probléma, amelyen (jobb) munkalehetőséggel és pénzzel viszonylag könnyű segíteni; a második csoport tagjainál viszont a szegénység már tartósult és életformává szilárdult állapot, körbezárt *helyzet*, amelyből rövid távon többnyire még a kitörés iránya sem látható. Az első típusba ma mindenekelőtt a kiskeresetű dolgozó szegények, a kisgyermek-nevelés éve alatt átmenetileg jelentősen megcsappant forrásokra hagyatkozó alkalmazott és munkás-családok, valamint az egymagukban vagy velük öregedett társukkal élő városi kisnyugdíjasok tartoznak. Anélkül, hogy szegénységük feszítő problémáit és a napi megélhetésért vívott küzdelem sokszor ember feletti erőfeszítéseit bagatellizálnám, mégis lényeges kiemelni, ami a szegények e széles csoportját a kirekesztődöktől megkülönbözteti. Ez pedig legfőként a szegénységük hátterében álló okok -és ezzel összefüggésben persze a szóbajöhető orvoslási módok- alapvető eltérése.

Mert a megélhetési szegénység hátterében többnyire tisztán elosztási problémák állnak: a munkaerőpiac inflációs feszültségei (a foglalkoztatás bizonyos szegmenseiben megkereshető bérek tartósan elmaradnak a mindennapi fogyasztás árszintjétől), illetve a társadalombiztosítási jövedelmek értékvesztése (ami az élethelyzetből adódó egyéb kompenzációs lehetőségek híján, maga lesz a szegénység forrásává mindazon csoportok esetében, ahol átmenetileg vagy tartósan e redisztributív jövedelmek adják a családi költségvetés döntő hányadát). Azonban az élet meghatározó területein -munkaerő-piaci részvételükben, gyermekeik iskoláztatásában, lakóhelyük megválasztásában és lakásviszonyaik alakításában, valamint emberi kapcsolataikban- ezek a szegény-csoportok továbbra is egyértelműen

a többségi társadalom résztvevői, s amint megélhetési viszonyaik javulnak, életük valóban zökkenőmentesen vissza is tér azokra a többségi pályákra és szinterekre, amelyeknek átmenetileg (még ha olykor évekig tartó átmenettel is) a peremére szorultak.¹¹

A kirekesztődés kárvallottjai azonban éppen azáltal kerültek a rubikon túlsó oldalára, hogy elvesztek, felszámolódtak vagy soha igazán ki nem épültek és megtartó erejüvé nem váltak azok a kapcsolódások, amelyek életüket a többségi viszonyokhoz kötötték. E kapcsolódások egykori formája, megszakadásuk módja és az abból következő mai élethelyzetek különbségei persze tovább tagolják a csoportot. Mindenesetre a kirekesztődők életének közös vonása, hogy szegénységük hosszú előtörténetre, évekre, ha nem évtizedekre nyúlik vissza, s mértéke szerint ma szélsőséges, gyakorta nyomor-szintű.¹² Életviszonyaik fontos közös sajátja továbbá, hogy társas kapcsolataik gyakorlatilag a hasonló helyzetben lévőkre korlátózódnak: gyermekeik hasonló sorsú gyerekekkel kerülnek egy iskolai osztályba; családjaik hasonló körülmények között élő családokkal laknak a lepusztult lakótelepeken, kiürült tanyákon vagy az önkényesen birtokba vett udvari hátsó kajibákban; beteg szüleik más rokkant és beteg szegényekkel üldögélnek akár fél délutánt is a lerobbant

¹¹ A kilábalást segítő döntéshozatal felől nézve, a megélhetési szegénység mérséklése és esélyeinek csökkentése ezért elsősorban a jövedelem-újraelosztás szabályozása terén fogatosítandó lépések és teendők kérdése: a kereset-eloszlás már megkezdett kiigazításáé, az adórendszernek az alacsony béreket védő korrigálásáé és -mindenekelőtt- a társadalombiztosítási járandóságok évtizedes lemaradásának helyrehozataláé.

¹² Mind a longitudinális, mind a keresztmetszeti elemzések azt jelzik, hogy a háztartásban élő egyének, családok között a kirekesztődők mintegy 6-8 százalékos arányt képviselnek. (Lásd ehhez: Spéder Zsolt: *A szegénység dinamikája Magyarországon*, illetve Havasi Éva: *Szegénység és kirekesztettség a mai Magyarországon* című, fentebb már hivatkozott tanulmányait.) Persze a háztartási mintavételre épülő TÁRKI- és KSH-felvételek definíció szerint számításon kívül hagyják a kirekesztődők között is a leginkább peremre szorultak csoportjait: a háztartási kereten kívül (menhelyek és szállók falai között) vagy az utcán élő hajléktalanokat, az állami gondozottakat, a büntetés-végrehajtás intézményeiben lévőket, az egészségügyi intézmények és zárt otthonok többé-kevésbé örök lakóit. Ez utóbbi csoportok együttes nagyságrendjére nézve csak becslésekkel rendelkezünk: az összlétszám mintegy 200 000 fő lehet. Minthogy közöttük elvétve sem igen akadnak nem-szegények, peremen kívüliségükhöz pedig kétség sem férhet, teljes taborukat joggal számíthatjuk a kirekesztődők közé. Így becsülve, a kirekesztődők aránya a mai magyar társadalomban mintegy 8-10 százalékra tehető.

ideiglenes faluszéli orvosi rendelőben, hogy legalább a legszükségesebb “közgyógyos” receptekhez hozzájussanak; ők maguk más, hozzájuk hasonlóan kiszolgáltatott, és “rendes” alkalmaztatáshoz soha hozzá nem jutó társaikkal állnak sorba az illegális munkák emberkereskedelmi piacain; velük osztják meg a talaj-ásást és a szeméthordást a segély feltételül szabott közmunka-kampányokon; velük állnak óraszám sorba az önkormányzatok szociális irodáinak folyosóin; velük vásárolják le az élelmiszer-támogatásként kapott jegyeket a félreeső kijelölt diszkontboltban; és velük kerülnek a hajléktalan-menhelynek sebtében átalakított egykori munkásszállóra, ha tetemesre duzzadt közüzemi tartozásaik nyomán a fedél is odalett a fejük föül. Személyükben ők tehát a korábban említett “igazi” szegények, azok, akiknek visszaútja a társadalom többségének világába már nem egyszerűen a megélhetés szintjének kérdése, hanem az a kizáródás totalitására választ adni képes, végiggondolt stratégiai lépésekre épített, sokirányú, összehangolt és a többség elengedhetetlen támogatásával véghezvitt társadalmi (re)integrációs programot igényelne¹³.

Belső tagolódásában azután a kirekesztődők társadalma a családi háttér megléte vagy hiánya szerint továbbhasad. A perem peremén túl -Robert Castel plasztikus kifejezésével élve- teljes “kiilleszkedtségben”¹⁴ élnek azok, akiknek mai helyzete többé-kevésbé egyenes folyománya annak, ahogyan életpályájuk a szocialista iparosítás tömegfoglalkoztatási hullámaiban alakult¹⁵. Egykor ők voltak a

¹³ Ez utóbbi program valójában a ‘social inclusion’ társadalmpolitikai gondolatának a hazai viszonyokra való konkretizálását jelentené. A kirekesztődésről és annak intézményes körbezártságáról, a társas kapcsolatok végletes beszűküléséről, valamint a helyzetnek a többség előtti ‘láthatatlanná válásáról’ eddig elmondottak talán világossá teszik, hogy a bevezetőben miért hangsúlyoztam egy ilyen -ma még kidolgozásra váró- programnak azokat az elemeit, amelyek a társadalmi részesedés növelése mellett mindenekelőtt a többségi részvétel lehetőségeit és csatornáit nyitnák meg az érintett társadalmi csoportok előtt.

¹⁴ Lásd: Robert Castel: *A szociális kérdés alakváltozásai. A bér munka krónikája*, Max Weber Alapítvány - Wesley Zsuzsanna Alapítvány - Kávé Kiadó, Budapest, 1998. -- A “kiilleszkedés” kifejezés a könyvet franciából magyarra átvittető Léderer Pál nagyszerű fordítói leleménye.

¹⁵ Sőt, mint azt többgenerációs életút-interjúkból tudjuk, az érintettek peremre szorulása a szocializmusban viszont többnyire egyenes folytatása volt a család háború előtti élethelyzetének. A

mozgósítható “tartaléksereg”: Budapest és a nagyvárosok szükség szerint foglalkozást, munkahelyet és szálláshelyet cserélő heti ingázói, a nehézipar vagy az építőipar munkásszállókon élő, a feladattal tárgyak módjára továbbmozgatott képzetlen munkásai, akiknek szerepe és létfeltételei egyik napról a másikra lehetetlenültek el a kérdéses üzemek feldarabolódásával, privatizációjával és/vagy bezárásával. Mire a fordulat megtörtént, nekik viszont már nem volt hová visszahúzódnuk: az évtizedes ingázó létforma szétnyűtte a családi kapcsolatokat, meggyengítette a hajdani közösségi hálókat, ugyanakkor természetesen gátat emelt új szerves közösségek létrejötté elé. Az érintettek tízezerszámra találták magukat az utcán: nemcsak a megélhetésük alapjául szolgáló munkát, de vele a lakhatást, a biztosított egészségügyi ellátást, a tanulás lehetőségét és az életformaváltáshoz szükséges kapaszkodókat is elveszítették. Ma többségük hajléktalanszállóról hajléktalanszállóra vándorolva tengődik, néha munkához jut, néha nem, s ha közülük valaki beteg, hadakozhatnak érte a szociális munkások, hogy a kórházak legalább néhány napi sürgősségi ápolásban részesítsék kliensüket.

Az egykori ingázó munkásokból lett hajléktalanokéval rokon kirekesztődési pályák persze más csoportokat is jellemeznek. Hasonló a sorsuk mindazoknak, akiknek élete hosszabb vagy rövidebb ideig az állam által felügyelt -Goffmann-i értelemben vett- totális intézmények falai között zajlott, s akiknek életpályáját a szocializmusban többnyire egyik ilyen intézményből a másikba vezető utak jellemezték. Tudjuk, ezek az életviszonyok alakították -és részben alakítják mindmáig- az állami gondozásból kikerültek, a beteg-otthonokban lakók, a tartós

Max Weber Alapítvány égisze alatt *'The Social History of Poverty in Central Europe'* címmel 1995-2000 között folyt összehasonlító szegény-kutatás keretében összegyűjtött hazai családtörténeti anyag arról tanuskodik, hogy a hatvanas-hetvenes évek képzetlen ingázó munkásai döntő többségükben a hajdani uradalmi cselédek, föld nélküli zsellérek, szegényparasztok, egykori ipari segédmunkások egyenesági leszármazottai voltak. A társadalmi pozíció marginális jellege tehát -a formák és a

egészségügyi ápolás egy vagy más formája alatt állók, illetve a büntetőintézményekből kiszabadultak létfeltételeit. Bár a kirekesztődők e színes csoportjában vannak idősök és fiatalok, nagyvárosiak és inkább faluhelyen élők, ami élethelyzetükben közös, az a személyes kapcsolatok -mindenekelőtt, a családi háttér-mindőjükét jellemző, gyakorlatilag teljes hiánya. E háttér nem-léte vagy megszűnte pedig egymagában is a megcsuszamlás kiemelt kockázati tényezője. Társadalomtörténeti és családszociológiai kutatások sora bizonyította ugyanis azt a tapasztalatilag is jólismert tény, hogy a magyar viszonyok közepette -de tágabban: egész Közép-Kelet Európában- az egyéni életsors stabilizálásában és a személyes életfeltételek mindennapi védelmében a családnak a nyugat-európainál lényegesen erősebb és kitüntetettebb jelentősége van.¹⁶ Hiszen az állam kivonultával a "helyettesítőként" számba jöhető alternatív civil védőrendszer éppen csak kialakulóban van, de emellett a mélyen ülő tradíciók, valamint a domináns biztonsági és bizalmi attitűdök is afelé terelnek, hogy igazi, teljes terjedelmű társadalmi tagságra csak az számíthat, akinek családja van. Így azután a mégoly gyenge családi kapcsolatok erodálódásával egyenes az út a többségi odatartozás egyéb viszonylatainak széteséséhez, az intézményes szegényellátás karjaiba -- s ezzel a korábban említett fal túloldalára.

A kirekesztődéstől a család önmagában persze nem véd meg. Ezt mutatják mindenekelőtt a tartós munkanélküliek -és velük együtt: gyermekeik- fokozatos kiilleszkedésének drámai társadalmi tapasztalatai. Az adatok jelzik: a szervezett munkák piacára be sem jutók vagy onnan tartósan kiszorulóknak döntő többsége családban élő fiatal, 40 év alatti ember. Közelebbről szemügyre véve, családjaik

megélhetési források, valamint a konkrét életfeltételek minden lényeges változása ellenére-történelmileg töretlenül átörökítődött, s évtizedes léptékben bizonyult folyamatosnak.

azonban gyakran több szegény és kiszorult ember szövetségeként írhatóak le. A sokszor a megélhetés kényszeréből az “új” családdal egy fedél alá szorult szülők, nagyszülők aktív korukban képzetlen ipari munkások, a mezőgazdaság legnehezebb feladatait ellátó tsz-gyalogmunkások, egyszerű növénytermesztők vagy állatgondozók voltak, akiknek mai nyugdíja még önmaguk eltartására sem elég; a háztartás feje, a férj a foglalkozási ranglétrán maga sem jutott a szülőknél sokkal feljebb, de ha volt is szakmája, az “rossz” -a szocialista nagyiparra szabott, ma viszont hasznosíthatatlan képeztést adott, s munkanélkülivé válása óta az alkalmi fekete munkákon vagy a kizsigerelő napszámon kívül más pénzkereseti források nemigen adtak; a feleség, a család összetartója, a beteg szülők ápolója, ha talán érettségizett is, szerényen fizetett munkát a nyolcvanas években vagy csak irodistaként vagy a közeli üzem futószalagján kaphatott, majd jöttek a gyerekek, a megnövekedett háztartás terhei -- s mára jó, ha bedolgozásból vagy napszámából csurran-cseppen némi kiegészítő kereset. A megélhetés állandó késhegytánca, a munkakeresés feszültségei, a zsúfoltságból adódó családi konfliktusok, a hatóságok állandó fenyegetése mellett jöttek előbb a halmozódó díjhátralékok, majd a kilakoltatás veszélye -- s közben a gyerekek kimaradtak az iskolából, bizonyítványaik egyre gyengébbek lettek, aminek logikus következményeképpen, de minden baj betetőzéseként, végül -a gyermekvédelem védő-óvintézkedéseinek képében- rájuk szakadt a család végső szétesésének réme is. A lecsúszás, a kisodródás ma már megállíthatatlan: ha csodák folytán adódna is biztos és tartós munkahely, a kilábaláshoz a szétzilált életnek olyan sok elemét kellene rendberakni, hogy a feladat többnyire felette van annak, amit a még megmaradt lelki és fizikai tartalékok összpontosításával és mozgósításával teljesíteni lehet. Dehát a csodák ráadásul elmaradnak. Ezekben a tipikus munkanélküli utakban érhető igazán

¹⁶ A problémakör sokoldalú megközelítését adják: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom*, Replika

tetten a kirekesztődés legnagyobb csapdája: a folyamat észrevétlen progrediálása. Mert a hajdanvolt tisztos szocialista szegénység mellett a leselkedő veszélyeket talán még észrevenni sem igen lehetett; a rendszerváltás kezdeti éveiben még élhetett a remény a visszatalálásra, az átmenetileg kritikusnak megélt állapot visszafordítására; igazában az utóbbi évek fejleményeivel -és különösen a gyerekek veszélyeztettsége révén- lett láthatóvá, hogy rövid távon az irány váltására már nincs esély, sőt, a kirekesztődés valószínűleg generációsan továbbgördített, állandó léthelyzetté válik.

A tartós munkanélküliek kirekesztődésének a családi háttér kisiklásával és felörlődésével egyenrangúan súlyos tényezője maga a *munka*. Mert a köztudatban élő minden ellenkező előjelű ítélkezés ellenére, a munkanélküliek -akár férfiak, akár nők, akár kaptak/kapnak segélyt, akár sohasem vétettek regisztrációba- *rengeteget dolgoznak*. Csakhogy munkavégzésük szinterei kivülesnek a társadalmilag elimert, adózott bérrel és társadalombiztosítási kártyával javadalmazott szervezett munkák világán. Ez utóbbiba nemigen vezet az útjuk, még akkor sem, ha valaha egyszer talán szakmával rendelkeztek. A mai hazai munkapiac szélsőséges szegmentáltsága mögött lezajlott gazdasági és társadalmi folyamatok elemzésére itt nincs módunk¹⁷. E folyamatok mára megszületett végeredményét azonban alá kell húznunk. A munkahelyek számának a rendszerváltás óta végbement megcsappanása egyenesen terelte a lábon maradó munkavállalókat a munkapozíciók halmozása felé, illetve a hajdan-volt informális gazdaság "jobb" posztjainak elfoglalására -- hiszen ez volt a korábban jellemzett elszegényedés elkerülésének és az előállt megélhetési bizonytalanság kiegyensúlyozásának legfőbb tömeges útja. E folyamat azonban a

Könyvek, Budapest, 1994., illetve: Neményi Mária: *Csoportkép nőkkel*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999.

¹⁷ A szegmentáltság kialakulásának a szocializmus éveire visszanyúló előzményeit, illetve rendszerváltás utáni okait, valamint a jelenség néhány közvetlen makro-gazdasági és szociálpolitikai következményét sokoldalúan tárgyalják Laky Teréz, Köllő János, Fazekas Károly, Sík Endre, Nagy Gyula és Simonyi Ágnes utóbbi években született munkái.

képzetlenebb és kevésbé versenyképes rétegek egyértelmű kiszorulásával, illetve a fekete gazdaságba való beszorulásával járt. A két gazdaság között ma szinte nincsen átjárás, és a szélsőséges szegmentáltság következtében az utóbbiból nincsen kitörési pont. Különösen nincs, ha a kitöréssel -a "rendes" munkaviszony felvételével- legfeljebb a legrosszabbul fizetett munkák piacára lehetne belépni, az így megteremtett rendszerességgel tehát több pénzt nem, legfeljebb nagyobb stabilitást lehetne elérni. A mérleg másik serpenyőjében azonban ott vannak a tetemes veszteségek: a biztosnak látszó munka bármikori újbóli elvesztésének kockázata, főként pedig a ma napról-napra újrateremtett munkaszerzési kapcsolatok időközbeni elenyészése, a foglalkoztatással automatikusan odavesző segélyekről nem is szólva. A körbezárt helyzet által szült sokrétű rövidtávú ellenérdekeltség közepette így azután a látástól vakulásig végzett munka -a "fekete" munka- maga lesz a kirekesztődés legfőbb biztosítékává¹⁸. Ami pedig e helyzet hozadéka: a kikapaszkodást segítő társadalmi kapcsolatok további erodálódása, a mindennemű társadalmi védelem nélküli, feudalisztikus személyes függelem és a vele járó kiszolgáltatottság elmélyülése, röviden, a polgári társadalmi viszonyokból való -immár vissza nem fordítható- kisodródás végleges megpecsételődése.

A kirekesztődés eddig vázolt útjai, ha tipikus és tömeges utak is, mégis: családok és egyének egymástól elkülönített életpályáit és csapdahelyzeteit jelenítik meg. Egyéni jellegük mindegyre kiviláglik az érintetteknek saját történetükről szóló értelmezéséből, de a külvilág által arra adott válaszokból is. Mellettük van azonban a kirekesztődésnek két olyan forrása és két olyan nagy gyűjtőmedencéje, amelyek

¹⁸ A KSH 1986., illetve 2000. évi időmérleg-vizsgálatainak adatállományán a kirekesztődők, illetve a veszélyeztetett szegények által végzett munkák jellegéről, valamint munkavégzésük időbeli alakulásáról készült elemzésünk legfőbb eredményeit foglalja össze Vági Péter: 'A különböző munkatevékenységekre fordított idő alakulása az időmérleg adatok tükrében – a társadalmi elkülönülések egy újabb dimenziója' című tanulmánya. *Amaro Drom*, megjelenés alatt.

esetében a jelenség mindenki számára nyilvánvaló elsődleges oka a *kollektívan* megélt sors, amelyen az egyén, a család erőfeszítése legfeljebb csak enyhíthet, de amelyen lényegi áttörtést és amelyből eredményes kitörést nemigen hozhat.

A két kollektív helyzet azonban alapvetően különbözik. Az egyik a hazai településfejlődés szélsőséges történeti egyenlőtlenségeiből következik, s ma az aprófalvas települési zárványokban, illetve a munkanélküliség által különösen sújtott depressziós régiókban élőkét sújtja. A másik -legalábbis ami a közvetlen történeti előzményeket illeti- a szocializmusbeli kényszerasszimiláció zsákutcáival függ össze, s mai kárvallottjai mindenekelőtt a cigány lakosság mintegy 60-80 százalékát kitevő roma szegények^{19,20}.

Hadd foglaljam össze a kollektív kirekesztődés e két -a legújabbkori hazai társadalomtörténet nem-nyugatias vonásait talán a legközvetlenebbül felmutató-formájának legfőbb jellegzetességeit.

Az 1945 utáni hazai társadalomfejlődés egyik legnehezebben korrigálható fejleménye az évszázados települési egyenlőtlenségek szélsőséges felerősítése volt. Tudjuk: az erőltetett szocialista iparosítás programjából a város és a falu

¹⁹ Ez utóbbi -etnikai alapú- kirekesztődés veszélye persze a megélhetés szempontjából szerencsésebbeket sem kerüli el. Mint arra később még visszatérek, a többségi társadalom felől induló különválasztási törekvések és azok intézményesült következményei többé-kevésbé az egész cigány kisebbséget sújtják.

²⁰ A kollektív kirekesztődés e két formájának elkülönítésére a háttérben ható mechanizmusok és részben eltérő következményeik tisztázása érdekében van szükség -- azaz, analitikus szempontból. A való életben azonban -mint ezt az adatok is igazolják- a települési és etnikai kirekesztődés jórészt egymásra vetül, és összefonódott hatásai révén sújtja a hátrányos helyzetű régiók és települések túlreprezentált népességét: a cigányokat. S ha már az összefonódásokról -pontosabb lenne így mondanunk: összetorlódásokról- van szó: nyilvánvaló halmazati helyzetek állnak elő a kollektív és egyéni kirekesztődés egymásra vetüléséből a tartós munkanélküliek, a hajléktalanok, a sokgyerekes családok és a súlyosan rokkantak esetében is. A szórványos adatfelvételek rendre igazolják ugyanis, hogy a kirekesztődés e pályáit csak markánsabbá és visszafordíthatatlanabbá teszi az érintettek beszorulása a legkedvezőtlenebb, legszegényebb települési szegmensekbe, valamint az, hogy többségük cigány származású. Ehhez pedig még hozzátehetjük: a kirekesztődés egyéni és kollektív kockázatainak halmozódása -így hatásuk hatványozott érvényesülése- ráadásul gyakoribb, mint a külön-külön sem elhanyagolható következményekkel járó tényezők egyenkénti előfordulása. Éppen e halmozódás az oka egyébként, hogy a kirekesztődésből visszavezető utak megtalálása csak a kockázati tényezők együttesét célba vevő komplex beavatkozási programoktól remélhető -- a kötőjeles politikák intézkedései és az egymástól elkülönülten indított szakmai projektek itt kevés eséllyel kecsegtetnek.

különbségének kiélezése következett, amit tetéztek a politikai megfontolások vezérelte tanya-felszámolási kampányok, illetve a lakosság kényszerű elvándorlását kiváltó, a javadalmazások és a büntetések sajátos ötvözetére épülő regionális területfejlesztési (-visszafejlesztési) akciók. Spontán és tervszerűen újukra indított folyamatok együttese eredményezte azután, hogy a hetvenes évekre szélsőséges egyenlőtlenségek jöttek létre a lakosság alapvető életesélyeit befolyásoló infrastrukturális ellátottságban, valamint a megszerzhető első- illetve második gazdasági jövedelmek nagyságában. Az infrastrukturális feltételekben -a lakásviszonyok, az iskoláztatás, az egészségügyi ellátás, stb. fizikai körülményeiben- mutatkozó települési egyenlőtlenségeket a hetvenes-nyolcvanas évek tömegméretű második gazdasági munkavégzése ugyan valamelyest mérsékelte, megállítani azonban nem volt képes a több évtizedes folyamat legdrámaibb spontán következményét: a jobb helyzetű társadalmi rétegek tömeges elvándorlását, és ezzel a falvak -különösen az aprófalvak- társadalmi struktúrájának és belső közösségi viszonyainak végletes és végleges torzulását.

A spontán módon végbement "lefejeződés" mellett az érintett települések azután a rendszerváltás gazdasági megrázkódtatásait már nemigen bírták ki: lakóik szinte teljes körben munkanélküliekké váltak, és ha egyiküknek-másikuknak voltak is a jobb időkből való tartalékai, azokat mára ők is teljesen felélték. A helyzetet tetézi a közösségek elöregedése és/vagy a megürült lakóházakat csekély összegért felvásárló, bevándorló roma családok révén ugrásszerűen megnőtt gyerek-népesség ellátatlansága. Az érintett falvak ugyanis mára már legfeljebb csak tömeges éjszakai szálláshelyek. Emberemlékezet óta nem adódott helyben munka, régen megszűnt az óvoda, az iskola, régen bezárt a bolt, régen becsukott az orvosi rendelő és a gyógyszertár, és -mindennek a tetejébe- innen még kimozdulni sem igen lehet: vagy

húsz-harminc évvel ezelőtt felszedték az utolsó vasúti síneket, de aligha lehet számítani akár arra is, hogy a távolsági busz legalább napjában kétszer újra erre venné az útját. A szó szoros értelmében a külvilágtól elzárva, e települési fürtök -különösen Észak- illetve Dél-Magyarország aprófalvas vidékein- a reménytelenségbe süllyedt tömeges kirekesztődés megkövült zárványai. Éppen a helyzet egész közösségeket sújtó kollektív vonásaiból következik, hogy ha a kirekesztődést fokozni lehet, akkor annak mértéke e zárványok lakóinak esetében a korábban vázolt egyéni kisodródásokénál is nagyobb. Összpontosított központi támogatások, többéves stratégiai programok és invenciózus komplex szociálpolitikai lépések nélkül pedig a szélsőséges kirekesztődés e formái “természetadta” módon termelik újra önmagukat, mintegy sorsszerű determinációval vetítve előre egész nemzedékek börtönszerű fogvatartását egy helyzetben, melynek egyetlen elemét sem maguk vagy szüleik választották.

A teljes közösségeket sújtó -a településivel részben összefonódó- kirekesztődés másik drámai folyamata etnikai alapú, s mint jeleztem, áldozata mindenekelőtt a roma társadalom szegény többsége, de -a többségi-kisebbségi viszonyoknak a rendszerváltás óta előállt éleződő feszültségei folytán- valójában a cigány közösség egésze. A minden eddig bemutatottnál hosszabb történelmi ívű, igazán soha más irányba nem terelt etnikai-faji kirekesztettség²¹ újabkori alakváltozásai nemcsak azért érdemelnek figyelmet, mert az európai normákhoz igazodni kívánó modern magyar társadalom merőben értékválasztási alapon sem cipelheti tovább legnagyobb kisebbségének társadalmon kívülre szorított léthelyzetét. E normatív közelítés létjogosultságát kétségbe nem vonva, a hajdani

²¹ A cigányok évszázados társadalmon kívülisége okán, itt jogosultnak érzem, hogy a ‘social exclusion’ fogalmának a bevezetőben említett három magyar megfelelője közül itt a kívülre szorult léthelyzet állapot-jellegét és változtathatatlanságát leginkább megjelenítő passzív formulát, a ‘kirekesztettség’- kifejezést használjam.

kirekesztettségnek a szocializmus évtizedei alatti kényszer-asszimilációval kirekesztődéssé transzformált együttélési viszonyai azonban ma a cigányok ügyét a legfeszítőbb politikai kérdéssé transzformálják.

Mert bár a kényszer-asszimiláció a korábban kiszorított cigány közösségek integrálásának a totalitárius berendezkedés logikájából következő lépései és menetrendje szerint történt, mégis, az iskolázásnak, a kötelező foglalkoztatásnak, a cigány-telepek felszámolásának programjai *valóságos* társadalmi felemelkedési utakat nyitottak meg -- még ha azok a romák többsége számára csak a társadalmi perempozíciók (de immár mégis a választóvonalak innenső oldalán lévő pozíciók) elfoglalását tették is lehetővé. Mint azt a kilencvenes évek cigány-vizsgálatai igazolták²², ezeknek a fejleményeknek volt betudható a nyolcvanas évekre általánossá lett születésszabályozás, a romák egészségügyi viszonyainak valamelyes javulása, a szakmatanulás és -mindenekelőtt- a gyermekek iskoláztatásának belső normává válása.

A rendszerváltás e megindult folyamatok folytatása előtt durván lecsapta a sorompót. A romák teljes közösségei szorultak ismét a partvonalon kívülre: települési értelemben a fentebb bemutatott falusi települési zárványokba, illetve nagyvárosi párjaikba, a slumosodó külterki lakótelepekre és városközepi szegénynegyedekbe; a foglalkoztatás terén a munkaügyi hivatalok folyosóira, majd -a segély-jogosultság kimerítésével- a közmunka-programokba; az iskoláztatás terén a kiegészítő osztályokba és a speciális iskolákba; a köz nyugalmának fenntartása érdekében pedig mindennemű zárt intézményekbe -- hajléktalanszállókra, betegotthonokba, állami gondozásba, illetve nagy számban a rendőri őrszobákra és a büntetésvégrehajtás fegyintézeteibe. E sok irányból zajló és tömeges kirekesztődés logikája mindenkor ugyanaz: a kényszer-

asszimiláció abroncsának széthullásával a nem-roma társadalom szemében legitimitásukat veszítették az igazi asszimilációs törekvések is, ezzel pedig a szegénység elkerülése elleni többségi küzdelem számára zöld utat kapott az “etnikai helyreállítás” programja -- a cigányok visszatuszkolása “eredeti” társadalmon kívüli pozíciójukba. A spontán kirekesztődést tetézik és intézményes keretek közé terelik a szociálpolitika átalakításának korábban már bemutatott folyamatai, amelyek révén a segélyezés és a helyi szociális ellátás diszfunkciói a támogatásokért a cigány és nem-cigány szegények között folyó harc “belső” ügyeként jelennek meg -- az igazságtétel nevében újabb alapot szolgáltatva az “élősködő” és “túlfogyasztó” romák további kiszorításának.

Végül mindezt keretbe foglalja a kisebbségi politizálás új intézményének, a helyi kisebbségi önkormányzatok rendszerének kiépülése. A szerény törvényi felhatalmazások által az új intézmény funkcióiban hagyott űrt az elmúlt 6-8 évben ugyanis gyorsan kitöltötte a romákat érintő szociális feladatoknak a helyi önkormányzatokról a a cigány kisebbségi szervezetre való átgördítése és ezzel tisztán etnikaivá tétele. Így mára helyi rendelet-módosításokkal és alkalmi szabályokkal körbebástyázott (ál)hatalmi jogosítványok sora szentesíti a kisebbség ügyeinek teljeskörű leválasztását a többségi társadalom testéről -- azaz, a gettósodássá mélyülő kirekesztődés immár jogi formákba öntött fenntartását²³.

Ez utóbbi fejlemény révén azután az etnikai kirekesztődés “felülírja” az élethelyzetből adódót. Miközben ugyanis az új intézményesülési folyamatok a cigányság szegény rétegeinek kiszorulását -sok nem-cigánnyal rokon élethelyzetüket-

²² Lásd mindenekelőtt Kemény István, Havas Gábor, Kertesi Gábor, Lengyel Gabriella, Zsigó Jenő, Csongor Anna, Szuhay Péter, Liskó Ilona, Janky Béla és Neményi Mária munkáit.

²³ E friss fejleményekkel és következményeikkel foglalkozik az ATA és az Új Mandátum könyvkiadó közös kiadásában nemrégiben megjelent *Cigánynak születni* című kötet több tanulmánya. (Lásd: Horváth Ágota - Landau Edit - Szalai Júlia: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, ATA - Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000.)

szélsőségesen etnicizálják és a kisebbség belső ügyeként tüntetik fel, aközben a szegénységből kikerült, a társadalmi ranglétrán iskolázottságban és/vagy az anyagi létviszonyok tekintetében feljebb jutott romákat viszont ugyane folyamatok faji alapon zárják a többségitől elkülönített érdek- és jogvédelem intézményi világába. A kívülről a cigányságra kényszerített intézményes-politikai összezártságban így aztán “természetadta módon” áll elő, hogy keserves belharcokká minősülnek át a kitörésért folytatott küzdelmek: a jobb helyzetűek szemében a közösség szegény rétegei féknek és visszahúzó erőnek, az utóbbiak értelmezésében az előzők a közös kisebbségi ügy árulóinak tűnnek fel. Ezzel viszont kívültre és távolra kerülésük vádként és “magyarozatként” felhozható okai közé még a belső összetartás hiánya is odakerül -- miközben kiszorulásuk valódi háttere -kollektív kirekesztődésük- a hatalommal felruházott és felelős többség számára még kevésbé látható, mint valaha.

A kollektív kirekesztődés itt röviden bemutatott két formája -szándékaim szerint ezt igyekeztem igazolni- keretet, medret és tömegesen működtethető mechanizmusokat teremt a szegények és nem-szegények társadalma között korábban létrejött választóvonal társadalmi törésvonallá mélyülésének. E folyamatokkal pedig nemcsak a szegénység fenntartásához, körbezártságához és generációk közötti átörökítéséhez járul hozzá, hanem fenyegeti magát a *társadalmi integrációt*. Dezintegrációs veszélyei miatt a kirekesztődés elleni -utolsó utáni pillanatban való- hatékony fellépés ezért nem egyszerűen az érintettek ügye, még csak nem is egyszerűen a velük hivatalból foglalkozó szakembereké és szociálpolitikai döntéshozóké, hanem a szó legszorosabb értelmében vett *közügy*. E közügy felvállalásának vagy a spontán folyamatok további szabadjára engedésének tétje ma testközelből érzékelhető: nem kevesebb, mint európai csatlakozásunk múlhat rajta. Ha a demokrácia hosszútávú védelmére, illetve az emberi jogok megkülönböztetés

nélküli érvényesítésére vonatkozó megfontolások a manapi sürgős teendők közepette rendre hátrébe szorulnak is, a gyors cselekvés szüksége melletti pragmatikus érvnek ez azért talán önmagában is elég.